

Kap 3 : Efterbörden

*Kung Karl, den unge hjälte,
Han stod i rök och damm.
Han drog sitt svärd från bälte
Och bröt i striden fram.
"Hur svenska stålet biter,
Kom, låt oss pröva på!
Ur vägen, moskoviter!
Friskt mod, I gossar blå!"
Esaias Tegnér (1818)*

Svenskarna minns gärna sin stormaktstid, och då särskilt Karl XII. Det har dock varit svårt att nå någon samsyn om hur perioden skall bedömas. Högerpositionen är att svenskarna skall vara stolta över sin historia. Vänsterpositionen är att stormaktstiden är en skamfläck. Och därvid har det förblivit. Det långa tidsspännet (1718 till 2018 = 300 år!) gör det svårt att beskriva efterdebatten. Alla argument modifieras, byter skepnad & återkommer. Jag håller mig här till vad jag uppfattar som huvudfåran:

* * *

Krig & fred

Stormaktstiden brukar av hävd definieras som tiden mellan Gustav II Adolfs tronbestigning (1611) & Karl XII:s död (1718). Arvet var krigsbyten, ett antal ståtliga slott, en effektiv administration, landets "polska" delning i "Lill-Sverige" & Finland, två arvfienner Ryssland & Danmark, de tyska protestanternas (posthuma) tacksamhet och en farligt orealistisk självbild. Samtiden upplevde Svenskarnas militariserade gudsstat där kungen personligen ledde sina trupper i fält som oerhört egenartad & exotisk. Närmast en nordisk variant av Sparta eller ett korståg. Här skall dock endast beskrivas efterbörden:

- 1741-1809 : Sverige för tre separata revanschkrig: 1741-43 hattarnas ryska krig som slutade i svensk förlust. 1788-89 Gustaf III:s ryska krig som slutade oavgjort, men med den ryska eftergiften att ej längre hävda sin rätt från freden i Nystad 1721 att intervensera i Svensk inrikespolitik. 1808-09 Gustaf IV:s ryska krig som slutade i Sveriges "polska" delning.
- 1809-1844 : Sverige accepterar förlusten av Finland, men angriper Danmark-Norge för att tvinga in Norge i en union. Sverige accepterar Ryssland som garant för unionen. Den s k 1812 års politik.
- 1845-1872 : Oscar I & Karl XV planerar att återerövra Finland & att inkludera Danmark i en utvidgad union, men har inget stöd för denna sin politik. 1812 års "ryssvänliga" politik ersätts av en västorienterad neutralitetspolitik.
- 1872-1950 : Oscar II & Gustaf V fortsätter med neutralitetspolitiken, en aktiv diplomati & ett starkt försvar med udd mot Ryssland.

Ingen har haft något gott att säga om hattarnas eller Gustaf III:s ryska krig, men Finnarna har hyllat 1809 års krig som Nationens födelse. Svenskarna har å sin sida odlat en blandning av forntida bragder, karolinsk undergångsromantik, selektiv minnesförlust & anekdoter. Poltava har fått status av en svensk motsvarighet till Thermopyle eller Culloden & ryssarnas härjningar i den svenska skärgården 1719-1721 har ända fram till 1900-talet varit ett nationellt trauma. Likaså den ryska invasionen av Norrland & kosacköverste Kulnevs angrepp på Grisslehamn 1809. Kulnev var länge ihågkommen som "den siste fienden på Sveriges jord". De påtvingade tyska transiteringarna under 2:a världskriget rubbade dock självbilden.

*

Det har efteråt uppfattats som egendomligt att Sveriges ”polska delning” väckte så liten opposition. Det finns ett par fångelsedomar mot de som försökte väcka debatt, men annars var det tyst fram till Oscar I. Tolkningen har varit att Sverige saknade nationalkänsla & att inga väsentliga ekonomiska intressen stod på spel, vilket framgår av Karl Johans installationstal vid ankomsten. Det fanns dock en militärstrategisk oro över att Åland låg så nära fastlandet & den svenska huvudstaden varför Karl Johan lät uppföra Karlsborgs fästning mitt i landet som en ”reservhuvudstad”. Oscar I lyckades efter ryssarnas förlust i Krimkriget 1856 göra Åland till en demilitariserad zon, det s k Ålands-servitutet. I samband med finska inbördeskriget försökte ålänningarna att ansluta sig till Sverige, men en internationell skiljedom gick dem emot. Servitutet finns dock kvar.

* * *

Rysshatet

Den är svårt att skilja rysshatet från danskhatet. Jag citerar ur akademiledamoten Horace Engdahls tal 2009 apropå märkesåret 1809:

”Gustav IV Adolfs sätt att leda det svenska rikets försvar har klandrats hårt. Bland annat sägs han ha övervärderat det danska hotet och undervärderat det ryska och därför tvekat att sätta in hela härsmakten mot öster, som han borde ha gjort. Vi har glömt att det var Danmark som i sekler hade varit den verkliga arvfjenden, inte Ryssland. Den östra grannen sågs snarare som en konkurrent man trodde sig kunna bemästra. När det blev ofred, tog man alltid först itu med dansken. Så gjorde Karl XII och så gjorde även Gustaf IV Adolf.

På två seklers avstånd, när vi vet hur det gick, verkar inte hotet så farligt. Men situationen kunde mycket väl ha utvecklats från ett stympande av Sverige till ett regelrätt styckande. Polens öde fanns ännu i friskt minne, hur stormakterna i tre vändor hade delat upp landet under slutet av 1700-talet. Erik Lönnroth brukade referera till förlusten av Finland 1809 som ”Sveriges första delning”. Lyckligtvis skulle det aldrig bli någon andra. Men det var svårt att veta 1808, när de fientliga härarna marscherade upp från två håll.”¹

1812 års svenska eftergiftspolitik komplicerade frågan. Rysshatet kom att handla om både det inre & det yttre Ryssland (läs: både Karl Johan & tsaren). 1838-1839 fanns en debatt där Erik Gustaf Geijer ondgjorde sig över kritiken av Karl Johan & försvarade 1812 års politik som åtminstone ett bättre alternativ än tiden 1721-1743, då ryssarna genom freden i Nystad tog sig rätten att lägga sig i det svenska riksstyret, så splittring & 1743 t o m tvinga på landet sitt eget val av tronföljare. Den liberala oppositionen var föga imponerad av resonemanget. Särskilt invände den mot Karl Johans personliga *tête-à-tête* med den ryska statsledningen. Inte så lämpliga när han p g a sin immunitet ostraffad kunde komma överens om i stort sett vad som helst.² Under Oscar I fortsatte kritiken i samma spår. 1855 under Krimkriget lät det:

”[Riksdagen måste agera.] Det gäller både det inre och det yttre Ryssland. De förnedrande bojer och band, hvarmed reaktionen utifrån och inifrån i fyratio år omsnärjt oss, måste slitas och krossas, såväl de ena som det andra. «Familje-fördragets» antinationella, demoraliserande politik både i den inre och den yttre politiken måste en gång för alla få ett slut. En nationell och icke en uteslutande dynastisk politik måste hädanefter leda Sveriges öden, och grundlagen blifva en sanning och ej en lekboll för allenastyrandet.”³

---

¹ Engdahl 2009.

² Geijer 1838; Aftonbladet 1839: ss. 3-4.

³ Friskyttan, 1855-09-29: s. 1.

Rysshatet hade således både in- & utrikespolitiska aspekter. Som inrikespolitisk fråga desarmerades den genom Parisfreden 1856 & författningsreformen 1865. Som utrikespolitisk fråga fortsatte den, men antog symbolkaraktär. Orsaken har antagits vara den gryende svenska nationalismen. Sverige krävde en självbild, som blev Karl XII. 1860 reste svenska armén en minnesvård vid hans dödsplats i Fredrikshald. 1862 organiserades omfattande hyllningar, där man i talen försökte knyta Poltava till dagsaktuella frågor. Avslutningsvis föreslogs att resa en staty. Denna står sedan 1868 i Kungsträdgården.

Ryssarna tillmäter inte Poltava samma betydelse som svenskarna, men segerdagen är sedan 1739 helgdag. Några år har ryska armén genomfört ”minnesmanövrer”. Det finns en uppgift om att 1862 alla sådana minnesdagar avskaffades utom just för Poltava. Under Sovjettiden låg firandet nere, men återupptogs under federationen. I folkmun finns uttrycket ”det gick som för svenskarna vid Poltava”, när något oåterkalleligt skiter sig.⁴

* * *

Karl XII-kulten

Det var länge omöjligt att bilda sig en realistisk uppfattning om svensk stormaktshistoria inkl de finska krigen. Historikern Sverker Oredsson m fl beskriver litteraturen som en ogenomtränglig blandning av propaganda, önsketänkande & ”osvensk” personkult.⁵ En smula orättvist. 17- & 1800-talets Karl XII-panegyrik är visserligen olidlig – i sina värsta stunder en veritabel döds Kult,⁶ men historikerna arbetade på:

Upplysningstidens Karl XII-bild var i allt väsentligt mycket negativ. Framförallt påtalade man den fullkomliga avsaknaden av strategi. Krigföringen sammanfattades som nio år av segrar följt av nio år av bakslag & sedan var det slut: Stormaktsprojektet som helhet var både dumdrigt & samhällsfarligt. I Sverige var den inställningen känd som den ”gamla skolan” och dominerade fram till 1890-talet. Ledande namn var Anders Fryxell (1795-1881) & F F Carlsson (1811-1887).

Från 1890-talet dominerade den ”nya skolan”. Ledande namn var Harald Hjärne (1848-1922) & Arthur Stille (1863-1922). Hjärne inventerade de ryska arkiven och forskade på Karl XII som statsman & strateg. Stille var ordförande i Karolinska förbundet.

Parallellt fanns en tredje militärhistorisk skola med Julius Mankell (1828-1897) & Carl Benedich (1880-1939) som främsta namn. Mankell liknade Karl XII vid Napoleon. Genial som fältherre. Inte fullt så genial som politiker. Benedich ledde generalstabens krigshistoriska avdelning som i samband med minnesåret 1918 publicerade fyra band om Karl XII:s taktik på slagfältet.

Senare forskning har försökt ta ett större ”historiematerialistiskt” grepp.⁷ Översatt från marxistiska till svenska lyder sensmoralen: (1) Så länge det gick bra var den svenska stormakten självförsörjande. När det gick sämre hade landet inte längre råd. (2) Den långa krigföringen destabiliserade Mellaneuropa. Karl XII hade därför, åtminstone indirekt, ett ansvar för Polens delning.

⁴ Poltava, <ru.wikipedia.org> (2020-01-01).

⁵ Lindberg 1918; Oredsson 1992; Oredsson 2001a & 2001b; Hellström 2015

⁶ Westerlund 1951; Brantly 1999; Rodell 2002: ss. 133-160.

⁷ Andersson 1980: ss. 173-191.

*

1897 publicerade Hjärne en lång artikel där han kritiserade konsekvenserna för historieforskningen av tidens ”punschpatriotism” & ”kvasipatriotiska skryt”. Att göra Karl XII till hjälte utan tadel var att göra honom obegriplig. För att begripa Karl XII krävdes att skildra honom som en produkt av den tid, miljö & storpolitik han levde i.⁸ I Hjärnes tolkning växte Karl XII från en rent svensk angelägenhet till att bli en portalgestalt i kraftmätningen mellan väst & öst. Den inställningen fick tyskarna i allmänhet & senare nazisterna i synnerhet att intressera sig för hans gärning, vilket har rejält solkat Karl XII-bilden.

Eftersom Karl XII var synonym med försvarsvilja hyllades han av sådana grupperingar, även om de annars saknade monarkisk agenda. Lunds *30-novemberförening*, känd för sitt årliga fackeltåg till Karl XII:s ära, blev efter 1:a världskriget ett samarbetsorgan för olika monarkistiska, nationella & nazistiska grupperingar. Detta har fortsatt. 1970-talet organiserade både Sveriges nationella förbund (SNF), Nysvenska rörelsen (NSR) & Nordiska rikspartiet (NRP) hyllningståg. Parollerna var en blandning av nationalkänsla, manlighetskult, ryss- & judehat. Opolitiska intresseföreningar som Karolinska förbundet (1910-), Narvaförbundet (1970-2000) & Lützenförbundet (1976-1989) har haft svårt att göra sig hörda.⁹

Gustaf II Adolf-kulten kom under Oscar II att ingå i den officiella ”Tysklandsdiplomatien”. Karl XII-kulten hade aldrig samma status, men olika grupper tyckte sig se paralleller i dåtiden: Liksom Karl XII var Hitler västerlandets bålverk mot det ryska barbariet. 1939 uppvaktade t o m en delegation från Tysk-svenska föreningen & Samfundet Manhem Adolf Hitler på hans 50-årsdag den 20 april...

”... med en statyett av en målmedvetet marscherande Karl XII med värjan i högsta beredskap. Med följde ett budskap i samma anda. Hitler fick genom den veta att svenska män och kvinnor såg honom som Europas räddare, som i sin kamp för Stortysklands grundande var besjälad av samma anda som väglett Carolus under dennes hårda historiska kamp.”¹⁰

*

Karl XII blev aldrig den nationella ikon som förespråkarna ville. Därför var omdömena om honom för splittrade. Liljegren (1998) har ett mycket pedagogiskt diagram som visar att omdömena i de svenska skolböckerna troget följde forskningen. Åren 1914-1968 var Karl XII-bilden på det hela taget positiv. Före och efter var den negativ. Splittrad var den dock hela tiden. Tendensen i Tingsten (1969) är densamma. Det finns även en del statistik där intresset för Karl XII jämförs med intresset för andra kungar, främst då Gustaf II Adolf:

Enligt KB:s tidningsdatabas började intresset för Gustaf II Adolf på allvar under Karl XV, fortsatte under Oscar II, men avtog efter unionsupplösningen. Det finns två sena toppar: 300-årsminnet av GIIA:s födelse (1894) & 300-årsminnet av hans död (1932). Enligt samma källa började intresset för Karl XII vid 100-årsminnet av hans död (1818), växte därefter långsamt fram till unionsupplösningen, var förhållandevis konstant fram till 1935, för att därefter avta. 200-årsminnet av hans död 1918 var pampigt, men fick föga medialt genomslag.

Mätt som antalet publikationer = poster i Libris litteraturdatabas är utvecklingen något annorlunda. Intresset för Gustaf II Adolf & Karl XII var likvärdigt fram till unions-

---

⁸ Hjärne 1897.

⁹ Lööv 1998; Karl XII-firandet, <expo.se> 2018-12-03.

¹⁰ Zander 2001: s. 265.

upplösningen, då intresset för Karl XII växte. Efter 2:a världskriget är övertaget för Karl XII en faktor 4 à 5. Mycket av intresset tycks bero på Peter Englunds & Herman Lindqvists populärvetenskapliga sammanfattningar men med skilda tendenser. Englund är kritisk. Lindqvist tillhör beundrarskaran. Karl XII lånar sig åt båda tolkningarna.

Svenskarna i allmänhet tycks dock ha ett begränsat intresse för sina historiska krigarkungar. Rangordningen 1958 (procent av befolkningen över 15 år som satte denna kung främst) var: Gustaf VI (37), Gustaf V (24), Gustav Vasa (21), Gustaf II Adolf (9), Karl XII (4), Gustaf III (3) & Kristina (1).¹¹

När det gäller skolbarn finns tre undersökningar från 1910, 1912 & 1920 om historiska "hjältar". Elevernas genomsnittliga rangordning var: Gustaf II Adolf (1:a plats), Gustaf Vasa & Oscar II (delad 2:a plats), Karl XII (4:e plats). Gustaf II Adolfs framträdande plats antogs bero på den årliga minnesdagen av hans död den 6:e november. En av forskarna jämförde hans ställning som nationalhjälte *per préférence* med George Washington.¹²

* * *

Sammanfattning

De stormaktsskildringar som ingår i en svensk kanon är Voltaires Karl XII-biografi (1731), Verner von Heidenstams "Karolinerna" (1897-98), Frans G Bengtssons Karl XII-biografi (1935-36) & Peter Englunds böcker om Poltava & 30-åriga kriget. Samtliga tonar ned personkulten, men det betyder inte att den är frånvarande. Inte ens Axel Strindbergs (1937) "Bondenöd och stormaktsdröm : studier över skedet 1630-1718" kan helt värja sig. Karl XII lösgörs ur tiden.

*

Den monarkiska 1900-talsdebatten har beskrivits av Ulf Zander (2001). Portalfiguren är statsvetaren & politikern Rudolf Kjellén med den konservativa agendan att använda den svenska historien & kulturen som en för riket sammanhållande kraft.¹³ Socialdemokraterna föredrog fram till partisplittningen 1917 ett klasskampsperspektiv, vilket Kjellén ansåg vara snudd på landsförräderi. Politik var till för att ena staten, inte till att söndra den. Mera om detta längre fram.

Karl XII-kulten tycks framförallt varit viktig för Bernadotterna genom att den gjorde den svenska monarkin till ett nationellt prestigeprojekt vars vara eller inte vara, inte längre kunde diskuteras. Utom då möjligen när man misstänkte nazistsympatier. Det nazistiska Karl XII-intresset tolkades som att det fanns ideologiska likheter, identiska ambitioner eller åtminstone en själslig gemenskap mellan den svensk monarkin & det tyska führer-systemet. Flera i kungahuset har anklagats för att vara nazister, umgås med nazister, sympatisera med dem eller inte tillräckligt starkt fördöma dem. Debatten är rörig & inte så lite infekterad (se kapitel 29).

---

¹¹ [Hans Zetterberg.] Historiska krigsbedrifter entusiasmerar ej längre. Sifo-artikel, 1958-12-30.

¹² Anonym 1910; Brandell 1912; Wenner 1920.

¹³ Kjellén 1916.

Referenser

- *Andersson, Perry. (1980.) Lineages of the absolutist states. London: Verso.
- *Anonym. (1910.) [Opublicerad undersökning av 13- & 14-åringar i Stockholms folkskolor.] Refererad i: Brandell 1912: s. 26.
- *Brandell, Georg. (1912.) Skolbarnens personlighetsideal : en jämförande studie. Svenskt arkiv för pedagogik. [Särtryck 1913.]
- *Brantly, Susanne. (1999.) Att söka Sverige i Karl XII:s porträtt. I: Horisont, 1999: nr 1-2, ss. 14-22.
- *Engdahl, Horace. (2009.) Det glömda året. Tal inför Svenska Akademien vid invigningen av Märkesåret 1809 den 15 januari 2009.
- +Fernstål, Lotta, Hellström, Petter, Minnbergh, Magnus & Svanberg, Fredrik. (red.) (2015.) Sverige i tiden : Historier om ett levande land. Stockholm: Historiska [museet]. <historiska.se> (2020-01-01).
- *Geijer, Erik Gustaf. (1838.) Om Alliancetraktaten emellan Sverige och Ryssland år 1812. Politisk Beträktelse öfver Nordens nuvarande ställning. I: Litteraturbladet 1838: nr 11-12.
- *Hellström, Petter. (2015) Krigarkungens liv efter döden. I: Fernstål m fl. red. 2015: ss. 17-32.
- *Hjärne, Harald. (1897.) Karl XII : En uppgift för svensk häfdaforskning. I: Vintergatan 1897: ss. 1-40.
- *Kjellén, Rudolf. (1916.) Staten som livsform. Stockholm: Hugo Gebers förlag. <gupea.ub.gu.se> (2020-01-01).
- *Liljegren, Bengt. (1998.) Skolböckernas Karl XII : om synen på Karl XII i historieläroböcker för folkskolan, enhetsskolan och grundskolan 1842-1995. I: Historielärarnas förenings årsskrift, 1998/99: ss. 29-50.
- *Lindberg, Erik. (1918.) Karl XII i svensk vitterhet. En översikt. I: Ord och Bild, 1918: häfte 11, ss. 579-596. <runeberg.org> (2020-01-01).
- *Löow, Heléne. (1998.) Karl XII:s dödsdag 30/11 : en lång kravalltradition. I: Nord Nytt 1998:73, ss. 23-37.
- *Oredsson, Sverker. (1992.) Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget : historieskrivning och kult. Lund: University Press.
- *Oredsson, Sverker. (2001a.) Gustaf II Adolfs liv efter Lützen. I: Populär historia 1993:1. <popularhistoria.se> (2001-03-14).
- *Oredsson, Sverker. (2001b.) Orsakade Karl XII stormaktsväldets fall? I: Populär historia. <popularhistoria.se> (2001-03-16).
- *Strindberg, Axel. (1937.) Bondenöd och stormaktsdröm. Stockholm: Bonnier.
- *Rodell, Magnus. (2007.) Att gjuta en nation : Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt. Stockholm: Natur och Kultur.
- *Tingsten, Herbert. (1969.) Gud och fosterlandet : studier i hundra års skolpropaganda. Stockholm: Norstedt.
- *Wenner, Adolf Fredrik. (1920.) Historieundervisningen i folkskolan. P A Norstedt & söners förlag.
- *Westerlund, Olov. (1951.) Karl XII i svensk litteratur : från Dahlstierna till Tegnér. Lund: CWK Gleerup.
- *Zander, Ulf. (2001.) Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte. Lund: Nordic Academic Press.